

МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНО ВІДПОВІДАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Є.В. Мішенін

*доктор економічних наук, професор,
професор кафедри теоретичної і прикладної економіки*

ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України»

І.Є. Ярова

*кандидат економічних наук,
доцент, доцент кафедри економіки*

Сумський національний аграрний університет

У статті аргументовано, що найбільш ефективним механізмом екологізації використання земельних ресурсів є підвищення рівня соціально-екологічної відповідальності. Сформовано механізми забезпечення соціально-екологічно відповідального сільськогосподарського землекористування.

Ключові слова: *соціально-екологічна відповідальність, екологічно орієнтоване сільськогосподарське землекористування, екологізація системи землекористування.*

.....

Сучасна траєкторія розвитку системи сільськогосподарського землекористування як у техніко-технологічному та соціально-економічному, так і в екологічному відношенні науково невиправдана, оскільки вона не забезпечує раціонального використання, відтворення та охорони земельних ресурсів, а отже, ефективного конкурентоспроможного розвитку АПК і вирішення продовольчої проблеми в контексті принципів екологічно відповідального землекористування.

Аналіз екологічної ситуації, відновлювального і асиміляційного потенціалів довкілля, чистоти найважливіших природних ресурсів (що, в кінцевому рахунку, визначає здоровий фізичний і психічний розвиток людини, продуктивність сільськогосподарських угідь тощо) показує, що за останні тридцять років площа еродованих земель збільшилася майже в 1,5 рази; при цьому значно розширилися площі засоленних, підтоплених і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь. Порівняно з 1980 р. втрати гумусу збільшились у чотири рази, що прискорює деградацію ґрунтів. У цілому, за розрахунками В. Трегобчука, лише один з кожних десяти гектарів продуктивних земель має нормальний екологічний стан. Саме тому особливе значення для подолання екологічної кризи та зменшення антропогенного навантаження на довкілля мають розроблення й реалізація, заходів, спрямованих на екологічно безпечну інтенсифікацію та організацію сільськогосподарського землекористування [1]. Це

необхідно для того, щоб насамперед перевести його на модель сталого розвитку.

Одним із найефективніших механізмів екологізації використання земельних ресурсів є підвищення рівня соціально-екологічної відповідальності. З послабленням ролі держави в управлінні землекористуванням та за фактичної відсутності повноцінних відносин набуває важливого значення проблема розвитку механізму економіко-правової екологічної відповідальності. Створення такого механізму є логічним продовженням розвитку ринкового середовища в аграрному секторі, що потребує еколого-економічного регулювання. Підвищення рівня соціально-екологічної та еколого-економічної відповідальності в управлінні сільськогосподарським землекористуванням значною мірою визначається комплексним впливом цієї проблеми на ефективність функціонування господарського механізму АПК, а також на одержання екозбалансованих, екобезпечних результатів виробництва (які мають, насамперед соціальну орієнтацію). Саме тому формування і подальший розвиток організаційно-економіко-правового механізму екологічної відповідальності має стати невід'ємною складовою економіки будь-якої цивілізованої країни.

Соціальна та екологічно орієнтована відповідальність у сфері сільськогосподарського землекористування виступає як відповідальність за наслідки нераціонального використання земельних ресурсів, що стосується еколого-

економічних і соціальних інтересів суспільства, суб'єктів господарювання та окремих громадян. При цьому економіко-правові санкції виступають мірою відповідальності за дотримання агроекологічного стану земельно-ресурсного потенціалу. Регламентація екологізації системи землегосподарювання, використання економічних і правових санкцій здійснюється за допомогою цілісної системи еколого-економічних відносин, а тому економічна й правова відповідальність в органічному взаємозв'язку і взаємодії реалізується в системі суспільних відносин. Відносини економічної відповідальності покликані стати найважливішим важелем активної і цілеспрямованої екологізації сільськогосподарського землекористування.

Аналіз теоретико-методологічних основ розвитку соціальної відповідальності в природокористуванні свідчить про певну багатогранність щодо розуміння сутнісно-змістовної основи соціально-екологічної відповідальності [2–6]. Також неоднозначно визначаються і структурні складові соціальної відповідальності. Зокрема, Н. В. Пахомова та Г. Б. Малишков визначають, що соціально-екологічна відповідальність являє собою, поряд з інтерналізацією зовнішніх негативних ефектів діяльності бізнесу, його усвідомлену та мотивовану участь у різних попереджувальних екологічних збитках та нераціональне природокористування заходах, у забезпеченні суспільних соціальних та екологічних благ, враховуючи заходи щодо охорони праці, підвищення якості навколишнього природного середовища та сталого природокористування [7].

Структура організаційно-економічного і правового механізмів землекористування зумовлюється його об'єктивною природою і виробничими, екологічними (еколого-економічними) відносинами з їхньою глибинною сутністю — формою власності на засоби виробництва і земельні ресурси, економічними і господарсько-правовими закономірностями [8]. Економіко-правовий механізм соціально-екологічної відповідальності у сфері сільськогосподарського землекористування можна представити як структурно-функціональну систему зв'язків, відносин та забезпечувати економіко-правову відповідальність за відхилення від агро-екологічних принципів, норм та нормативів землекористування.

Організаційно-економічний механізм відповідальності за екологізацію сільськогосподарського землекористування, на наш погляд, слід також визначати як сукупність форм і методів регламентації, обмежень та дозволів у системі еколого-правового регулювання стану земельно-ресурсного потенціалу на основі од-

ночасного застосування адміністративних та економічних методів управління.

Економічна відповідальність у сфері екологічно орієнтованого сільськогосподарського землекористування має ґрунтуватися на таких принципах: забезпечення паритету економічних, екологічних і соціальних цінностей результатів агрогосподарської діяльності; досягнення оптимального варіанта поєднання вертикальної та горизонтальної відповідальності; якнайповніше відшкодування соціально-економічного та екологічного збитку; невідворотність економіко-правових санкцій; забезпечення балансу між економічними санкціями та економічними стимулами (соціально та екологічно відповідальна поведінка суб'єктів агрогосподарювання має заохочуватися шляхом надання субсидій, податкових пільг, пільгового кредитування) [9].

Екологічна складова відповідальності за стан землекористування як система організаційно-економічних і правових форм може включати три структурно-функціональні підсистеми організації: зокрема підсистему програмування, прогнозування соціально-економічних та еколого-економічних втрат внаслідок нераціонального землекористування. У цьому зв'язку необхідно постійно здійснювати моніторинг стану екологічної складової землекористування, аналізувати соціально-економічну ефективність виробництва екологічно чистої аграрної продукції. Крім того, стимулювання раціональної поведінки суб'єктів господарювання в агропродовольчій сфері часто реалізується через можливість застосування економіко-правових санкцій за відхилення від відповідних норм і нормативів, стандартів і правил раціонального агроприродокористування та екобезпечного виробництва. Організаційна система механізму відповідальності за стан екологічної складової землекористування включає питання організації діяльності суб'єктів господарювання та органів державного управління, завдання яких полягає в застосовуванні санкцій у випадку протиправної поведінки перших.

Механізм відповідальності за екологічну складову сільськогосподарського землекористування включає планування і прогнозування економіко-правових санкцій за видами порушень та їх розмірами, а також фінансово-економічний механізм формування й використання коштів, пов'язаних із санкціями. Фінансовий механізм у складі економіко-правового механізму екологізації землекористування тісно пов'язаний з грошовими потоками системи сільськогосподарського (агропромислового) та екологічного страхування, а також формуванням і використанням відповідних компенсаційних фондів.

Форми та методи економічної й одночасно юридичної відповідальності мають оптимально поєднуватися з інструментами не лише суто економічного стимулювання, а й мотивами реалізації екологічних, соціальних та економіко-правових інтересів суспільства й окремих суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб), а також з іншими функціональними ланками механізму господарювання. В умовах еколого-економічної кризи створення ефективного механізму екологізації системи землекористування потребує розроблення нових форм і напрямів підвищення рівня екологічної відповідальності й розширення правового об'єкту економічного стимулювання якості (екологічності) продукції. При цьому окремі елементи, форми та методи механізму такої відповідальності можуть бути стимулом екологічно відповідальної поведінки суб'єктів агрогосподарювання.

У такому випадку економічна і правова відповідальність за своїми функціями і призначенням можуть зливатися з формами й методами самого економічного стимулювання, що є складовою механізму екологізації землекористування, раціоналізації агровиробництва в усіх галузях і ланках.

Створення механізму екологічної відповідальності у сфері землекористування пов'язане з виконанням певних функцій. У наукових дослідженнях розглядається досить широкий спектр функцій відповідальності: управлінська, стимулювальна, виховна (превентивна), компенсаційна (відшкодувальна), санкційна, контрольна (сигналізаційна), оцінювальна й екологічна [9, 10]. Однак у більшості досліджень найчастіше виділяються чотири функції відповідальності: стимулювальна, компенсаційна, контрольна і попереджувальна. Побудова механізму екологічної відповідальності у сфері сільськогосподарського землекористування в умовах формування ринкових відносин потребує чіткої конкретизації функцій відповідальності щодо повнішого урахування специфіки еколого-економічних і правових відносин в агровиробництві, необхідності оптимального забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування, а також господарської самостійності суб'єктів агросфери. Функції економіко-правової відповідальності впливають на поведінку суб'єктів аграрних відносин, орієнтують на забезпечення мотивації щодо дотримання правил, вимог і норм раціонального агровиробництва та землекористування.

Економіко-правова відповідальність, адміністративно-правові санкції за нераціональне агровиробництво, порушення екологічного законодавства виконують такі основні функції:

Стимулювальна функція відповідальності є основною, що зумовлено, головним чином, об'єктивними причинами еколого-економічного та соціального характеру. З цих позицій, очевидно, доцільно запобігати негативному впливу нераціонального сільськогосподарського землекористування, еконезбалансованого виробництва на рівень якості (екологічності) продукції АПК, ніж усувати негативні соціально-екологічні наслідки. Стимулювання досягнення результативної екологічності агровиробництва краще орієнтує підприємства на екологічно та соціально відповідальну виробничу поведінку. Недопущення екологічно-технологічних порушень через механізм економічної зацікавленості в екологізації землекористування виділяє стимулювання як головну функцію еколого-економічної відповідальності. Реалізація стимулювальної функції потребує наявності широкої розмаїтості мотиваційних інструментів, методів екологізації агровиробництва, раціонального землекористування.

Застосування економічних санкцій може негативно впливати на кінцеві фінансово-економічні результати діяльності в розумних межах, але в той же час і стимулювати раціональне сільськогосподарське землекористування. Існує необхідність формування комплексного балансу економічних санкцій і пільг, заохочень за соціально та екологічно відповідальною поведінку суб'єктів землекористування. Проте провідна позиція має належати прямим економічним стимулам, оскільки вони є основою уникнення нераціонального сільськогосподарського землекористування в умовах екологічної кризи. Зазначена функція виступає контрагентом компенсаційної функції.

Компенсаційна функція. Повне відшкодування збитку є необхідною умовою й одночасно вимогою розвитку ринкових відносин, одним із факторів забезпечення соціально-екологічного сталого розвитку. Компенсаційний характер відшкодування втрат внаслідок недотримання принципів раціонального землекористування спрямований на формування й раціональне використання фінансових, матеріальних і трудових ресурсів для ліквідації, нейтралізації, запобігання негативним наслідкам еконезбалансованого агросподарювання.

Компенсаційна функція як найважливіший структурний елемент економічної відповідальності ще не відображає її сутності. Оскільки соціально-екологічний збиток внаслідок неекологічного землекористування цілком відшкодувати в конкретний момент часу, як правило, неможливо, то компенсаційні суми, звичайно, не відображають повних витрат на

відтворення потенціалу людини, усунення соціальних і моральних наслідків неекологічного землекористування.

Превентивна функція соціально-еколого-економічної відповідальності потребує усвідомлення суб'єктами землегосподарювання масштабів матеріальної відповідальності за порушення загальної та екологічної якості земельних ресурсів, що в обов'язковому порядку має відображатися в системі договірних відносин. Реалізація превентивної функції забезпечується невідворотністю економічних санкцій, оцінкою їхнього впливу на кінцеві фінансово-економічні результати, що припускає проведення соціально-екологічного аналізу.

Контрольно-інформаційна функція також передує компенсаційній функції, сприяє виявленню екологічних порушень у сфері сільськогосподарського землекористування, які звичайно потребують залучення до адміністративно-правової відповідальності суб'єктів господарювання, забезпечує формування інформаційної бази натуральних показників збитку для їхнього подальшого переведення у вартісні показники. Звітні дані про економічні санкції у сфері землекористування являтимуть собою також інформаційну базу оцінювання соціально-екологічного рівня землекористування (він включає аспекти якості та екологічності продукції), а також визначення ефективності впливу економічних санкцій та відповідних управлінських рішень. Реалізація контрольно-інформаційної функції припускає створення і функціонування різних систем соціально-екологічного моніторингу землекористування.

Оцінювальна функція створює можливість для вимірювання соціально-екологічної безпеки поведінки суб'єктів землегосподарювання та формування відповідних висновків. Ця функція є процесом точнішого визначення повних витрат суспільної праці, соціально-екологічних втрат внаслідок екологічного землекористування.

Регульовальна функція впливає на екологічну поведінку суб'єктів господарювання, що багато в чому залежить як від застосування санкцій, так і від загрози їх використання. Крім того, сприяння екологічному землекористуванню з боку держави в умовах конкуренції може визначатися з урахуванням екологічності, екобезпеки технологічних процесів, дотримання фінансової дисципліни, санкцій за відповідні порушення.

Екологічна відповідальність у сфері сільськогосподарського землекористування відіграє важливу роль у сфері продовольчої безпеки країни, оскільки проблема забезпечення якісними продуктами харчування є критичною

для населення. Нині розрахунковий збиток від забруднення продуктів харчування в Україні становить понад 6 млрд дол. на рік. У світі час від часу відбуваються скандали з нововиявленими небезпечними для здоров'я речовинами, а виникнення нових форм інфекцій піддає сумніву питання про можливість сталого розвитку суспільства. Така ситуація може призвести до того, що підвищення рівня споживання продукції АПК (і насамперед — продуктів харчування) може знизити якість життя в цілому. А це передусім зниження рівня здоров'я населення, що призводить до втрат людського капіталу. Виходячи з цього, ми вважаємо, що основною ідеєю економічної парадигми екологізації сільського господарства і АПК в цілому є соціально-економічна відповідальність за якість продуктів харчування і довкілля в усіх ланцюгах агрогосподарювання. Йдеться про те, що основою продовольчої безпеки є формування економічних механізмів, які забезпечили б постійний розвиток АПК як з економічного, так і з соціально-екологічного боку.

Отже, в основі нової економічної парадигми формування стратегії національної продовольчої безпеки України має бути концепція, згідно з якою подальший розвиток суспільства нерозривно пов'язаний з проблемами його екологізації, підвищенням якості продуктів харчування і створенням відповідних організаційно-екологічних, технологічних, правових і управлінських передумов вирішення цієї проблеми. Широке розуміння сутності економіко-правової відповідальності у сфері формування системи (механізму) продовольчої безпеки виражається в тому, що остання визначає необхідність екологізації агропродовольчої та суміжних з нею сфер, виробництва високоякісної, екологічно чистої продукції за найнижчих витрат.

Побудова соціального та екологічно відповідального механізмів відповідальності за нераціональне сільськогосподарське землекористування передбачає наявність еколого-економічного світогляду суспільства. При формуванні такого світогляду йдеться насамперед про нагальну необхідність формування не лише екологічного, а й соціально-еколого-економічного мислення, під яким пропонуємо розуміти здатність людини аналізувати і усвідомлювати власну роль в економічних та екологічних ситуаціях, взаємозв'язок і взаємозалежність економіки та екології, а також вільно використовувати свої знання в щоденній роботі. Оскільки можливість приведення виробничих відносин у відповідність до рівня розвитку продуктивних сил та усунення їхнього негативного впливу на довкілля є пре-

рогативою і обов'язком сучасного суспільства, а також його основною соціальною функцією, то й формуванням соціально-еколого-економічним мисленням слід управляти, впливати на прискорення його розвитку, не очікуючи, поки сформовані виробничі відносини і розвиток продуктивних сил негативно вплинуть на екологічний процес. Для вирішення цього завдання необхідна екологізація всієї освіти, професійної підготовки і перепідготовки, поєднання техніко-економічних та екологічних знань у певному системному підході. Тепер, наприклад, технології вирощування агропродукції роблять продукти харчування не менш небезпечними для здоров'я, ніж промислові викиди, але при підготовці спеціалістів сільськогосподарства ці ефекти практично не розглядаються.

ВИСНОВКИ

Підвищення соціально-екологічно відповідального використання земельно-ресурсного потенціалу потребує не лише організаційних зусиль і законодавчих змін, а й формування відповідної свідомості і моральної відповідальності всіх членів суспільства. Впровадження ефективних механізмів соціально-еколого-економічної відповідальності за нераціональне використання сільськогосподарських земельних ресурсів, а також за якість аграрної продукції сприятиме зменшенню внутрішніх і зовнішніх втрат, які можуть бути спрямовані на розроблення нових ефективних технологій. Орієнтація на екологічні технології в сільському господарстві (наприклад, на підвищення рівня агролісомеліорації) також сприятиме підвищенню якості довкілля і створенню робочих місць, як і виконання робіт по очищенню й рекультивативації земель і довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Трегобчук В. Региональные аспекты экологической политики в сфере аграрного природопользования и охраны окружающей среды / В. Трегобчук // Экономика Украины. — 1993. — № 2. — С. 13–33.
2. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: монографія / М.А. Хресник, І.К. Бистряков, Л.В. Левковська, В.В. Пилипів / за ред. акад. НААН України М.А. Хвесика. — К.: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. — 465 с.
3. Кусик Н.Л. Корпоративна соціальна відповідальність: навч. посіб. / Н.Л. Кусик, А.В. Ковалевська. — Харків: СІМ, 2014. — 528 с.
4. Божкова В.В. Соціально відповідальний бізнес як один із напрямків поліпшення іміджу вітчизняних суб'єктів господарювання / В.В. Божкова, Л.Ю. Сагер // Механізм регулювання економіки. — 2010. — № 1. — С. 145–153.
5. Ярова І.Є. Соціально відповідальність в системі управління раціональним природокористуванням: еколого-економічні аспекти / І.Є. Ярова // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. Є.В. Хлобистова. — Сімферополь: ПП «Підприємство Фенікс», 2010. — С. 366–378.
6. Мишенин Е.В. Механизм экономической ответственности в сфере природопользования / Е.В. Мишенин // Вісн. Сумськ. держ. ун-ту. Серія: Економіка. — 2001. — № 6 (27). — 7 (28). — С. 15–26.
7. Пахомова Н.В. Социально-экологическая ответственность и конкурентоспособность бизнеса: возможен ли синергетический эффект [Электронный ресурс] / Н.В. Пахомова, Г.Б. Малышков // Проблемы современной экономики. — № 4 (28). — Режим доступа: <http://www.m-economy.ru>
8. Коваль Я.В. Відносини власності в контексті реструктуризації лісового сектора економіки / Я.В. Коваль, І.Я. Антоненко // Економіка України. — 2001. — № 6. — С. 63–67.
9. Мишенин Е.В. Институт экономико-правовой ответственности в управлении природопользованием / Е.В. Мишенин, Р.П. Косодий // Наук. пр. Донецьк. нац. техн. ун-ту. Серія: Економіка. — 2005. — Вип. 89–1. — С. 47–53.
10. Коробейников М.А. Механизм экономической ответственности / М.А. Коробейников. — М.: Мысль, 1989. — 271 с.